

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

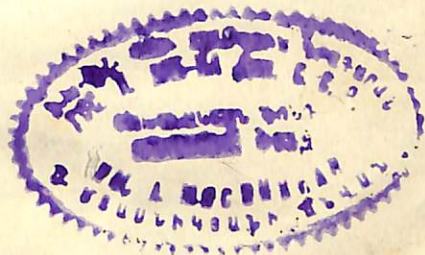
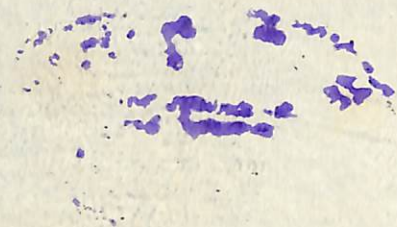
335

P-41

2.7

1

Ген

05 JAN 2010

335

F-41

№ 8 Հրատարակութիւն Յովնաննէս Գաւրեանի

№ 8

PH

35549

Ա. ԲԵՐԵԼ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԸ

Կրօնական բանակոխու Գիւլֆֆէ աւանի Գօգօֆ
քահանայի և Ա. Բերելի մէջ.

Ռուսերէնից թարգմ. Ս. Տ-Ան.

685

1906

Էլեւստատը սպարտն «ՀԵՐՄԷՍ» բնկեր.,
Մազարեան փողոց (163).
ԹԻՖԼԻՍ

ԳՕԳՕՓ ՔԱՀԱՆՆՅՈՒ ՆԱՄԱԿԸ

«Volksstaat»-ի յարգելի խմբագրութեանը
Կայացրեալով:

«Volksstaat»-ի № 114-ի առաջնորդող յօդ-
ւածում, նոյեմբերի 21-ին, դուք Ձեր հրատարա-
կութեամբ լոյս տեսած «Գերմանական բէյխտա-
գի և լանդտագների պարլամենտական գործու-
նէութիւնը և սօցիալ-դեմօկրատիան» զբքոյկից
բերում էք մի կտոր:

Այնտեղ, ի միջի այլոց, ցուցադրած է այն
փաստը, թէ կառավարութիւնը և եկեղեցին «եղ-
բայրաբար պաշտպանում են իրար, երբ խնդիրը
վերաբերում է ժողովրդին ստրկացնելուն, յի-
մարացնելուն ու կեղեքելուն»։ Թէ կաթոլիկ հո-
գևորականութիւնը և ներկայ կառավարութիւնը
«գործում են ձեռք-ձեռքի, երբ խօսքը ժողովուր-
դը գերի դարձնելու մէջ է»։ Վերջապէս, թէ հո-
գևորականութիւնը միշտ «բէակցիայի և վայրա-
գութեան կողմնակից է»:

Ես կաթոլիկ եկեղեցու անդամ եմ և կաթո-
լիկ հոգևորականութեան ներկայացուցիչ. իբրև

3153.84

քահանայ, ես պարտաւոր եմ հազնել մի շոր, որ ամեն ինձ պատահող մարդկանց ցոյց տայ, թէ ես պատկանում եմ կաթոլիկ հողերականութեան. ուստի և դուք համաձայնեցէք, որ վերոյիշեալ մեղադրանքները շոշափում են և իմ անձնական պատիւս, և որ, այդ մեղադրանքների շնորհիւ ես միանգամայն վարկաբեկ եմ եղած «Volksstaat»-ի բոլոր ընթերցողների առաջ, որոնց հետ կեանքում կարող եմ հանդիպել. այդ պատճառով ես ստիպւած եմ բողոքել Ձեր օրինաւորութեան դէմ և խնդրել Ձեզ, որ Ձեր ընթերցողների գիտութեանը հասցնէք այն, ինչ ես կասեմ ի պաշտպանութիւն և արդարացում ինձ: Այդ ես համարում եմ իմ իրաւունքն ու պարտքը, մանաւանդ, երբ ես ոչ մի բան չունեմ, բացի իմ պատւից և բարի անունից. և հետևապէս, հէնց ճիշտ ինձ համար է ասած, թէ՛ — պատիւը կորսւեց, ամեն բան կորսւեց:

Դուք հակառակորդ էք կաթոլիկ կրօնին, դուք հակառակորդ էք նոյնպէս լիբերալ բուրժուազիային: Երբ վերջինիս կաշառւած իդէօլոգները Տէլ-կիաններին*) յանցանքները վերագրում են Ձեզ, ամբողջ ուժով դուք գոռում էք Ձեր հասցէին յարուցած զրպարտութեան դէմ, և միանգամայն ար-

*) Ս.-դ.-ի այն ժամանակւայ երկու ուղղութիւնների տարաձայնութեանը մասնակցող անձնաւորութեան է ակնարկում:

գարացի նկատում էք, թէ սօցիալիզմը չի կարելի պատասխանատու անել մասնաւոր անձնաւորութիւնների արարմունքների պատճառով, որ իրենց սօցիալիստ են անւանում. ու Հաստէլմանների և Հազէնկլեվերների հետ ամեն համակարծիք լինելուց հրաժարւում էք: Բայց և այնպէս, ես, ի յոյժ զարմանս իմ, համոզեցի, որ դուք պապական իշխանութեան և պապական հոգևորականութեան վերաբերմամբ նոյն այդ սխալի մէջ էք ընկնում, որի համար այնպէս կծու մեղադրում էք լիբերալներին: Եկեղեցին դուք պատասխանատու էք անում սխալների համար, իսկ կըրօնը — իր հետևողների պակասութիւնների ու զանցառութիւնների համար. առանձին մարդու յանցանքը Դուք դնում էք ի նախատինս ամբողջի. մեղաւորի հետ Դուք դատապարտում էք անմեղին: Տոյց աւէք մի արատ, չարիք ինչքան էլ նա խոր արմատացած լինի ամեն երկրային բընութեան մէջ — անարդարութիւն, ստորութիւն, որ խստիւ արգելած ու դատապարտած չլինեն կաթոլիկ կրօնը և կաթոլիկ եկեղեցու վարդապետութիւնը. մի երևոյթ ասացէք ինձ, որ դուք նախատինքի ու անարգանքի արժանի էք համարում, որի վերացնելուն ձգտում էք, և որը կարող էր չվերանալ, եթէ կաթոլիկ եկեղեցու ուսուցմունքն անցնէր կեանքի մէջ: Ասացէք ինձ մի բան՝ լաւ, վսեմ, ցանկալի. թւեցէք թէ կուզ որևէ առաքինութիւն, որը կծագկէր, առանց որ

մարդիկ հետևէին քրիստոնէական վարդապետութեան. դուք չէք կարող այդ անել: Ուստի և պարտաւորուած պիտի համաձայնէք, որ Ձեր քրն-նադատած զանցառութիւնների մէջ մեղաւոր չեն ոչ կաթոլիկութիւնը, ոչ կրօնը, ոչ էլ եկեղեցին, այլ՝ մարդիկ:

Միթէ դուք չգիտէք, որ հազարաւոր հարիւր-հազարաւոր ու միլիոնաւոր քրիստոնեայ-կաթոլիկներ և կաթոլիկ քահանաներ արդէն 1800 տարւայ ընթացքում տառացի կատարել են Քրիստոսի խօսքերը. «Եթէ ուզում ես լինել կատարեալ, գնա, ծախիր ստացւածքդ, բաժանիր աղքատներին և հետևիր ինձ»: Միթէ դուք չգիտէք որ այնպիսի մարդիկ, ինչպէս Ֆրանցիսկ Աստիգցին, Վինցէնտ Պատուցին և անհամար ուրիշներն աղքատների համար հաւաքել են միլիոններով տալէր, բաժանել են իրենց ամբողջ կարողութիւնը չքաւորներին, և Աստծու ու մերձաւորի սիրուց, բարեհաճ կամքով ընտրել են թշուառութիւնն իրենց վիճակ, որպէս զի թշուառների հետ թշուառ լինեն: Միթէ դուք չգիտէք, որ մինչև այսօր էլ հազարներով ու հարիւր հազարներով կաթոլիկներ և քահանաներ այդ օրինակին են հետևում:

Օրինակ եթէ ֆօն-Կետտելէր եպիսկոպոսի եղբայրը գուսարական մունդիրը փոխում է վեզարաւոր կուսակրօնի կոշտ փարաջայի հետ և սպայական աշխոյժ կեանքը միաբանութեան դա-

ժան ճգնաւորութեան հետ. եթէ հարցասէր ուսանողը փիլիսոփայական սիստեմները հետ՝ Սոկրատից ու Պիլթագորից մինչև Շոպէնհաուէրը, Ֆէյերբախը, Լասսայն ու Մարքսը ծանօթանալով, վերջ ի վերջոյ գալիս է այն եզրակացութեան, թէ կաթոլիկութիւնը ամենալաւ և ամենից աւելի կատարեալ ուսուցմունքն է, և դառնում է աստուածաբան ու քահանայ, որպէս զի բոլոր ջանքերը նւիրէ այդ միակ ուղիղ ու փրկարար վարդապետութիւնը տարածելուն, — եթէ այդ փաստերը Ձեզ յայտնի են, ապա, հարց է ծագում, ի՞նչ իրաւունք ունէք Դուք կասկածանքի ենթարկելու այդ մարդկանց անկեղծութիւնն ու վեհանձնութիւնը և մեղադրել նրանց «շահամոլ կեղծիքի» մէջ:

Երբ սօցիալիզմի հակառակորդները նման մեղադրանքներ են բարձրացնում Լիբկնէխտ և Բեբել պարոնների դէմ, Դուք խորին ցասումով մասնադոյց էք անում այն դժւարին կացութիւնը, որի մէջ Ձեզ դնում է Ձեր սկզբունքների պաշտպանութիւնը: Այդպէս ահա ես էլ, իմ կողմից, նոյնպէս դժկամակում եմ այդ մեղադրանքի համար, թէև միաժամանակ կարծում եմ, որ պարզապէս կարելի է հերքել այդ մեղադրանքները, ցոյց տալով այն խղճալի դրութիւնը, որի մէջ ներկայումս գտնւում է կաթոլիկ քահանաների մեծագոյն մասը: Հազիւ թէ ուրիշ կարգի ծառայողներ, ուսուցիչները ու զիշերային պա-

հապաններինց գատ, աւելի քիչ վարձատրութիւն ստանալիս լինեն, քան կաթողիկ ցածր հոգևորականութիւնը: Ես կարող եմ ապացուցել Ձեզ, որ նիւթականի կողմից ես աւելի վատթար կացութեան մէջ եմ, քան ամեն տան ծառայող ու նաժիշտ, մինչդեռ չնչին վարձատրութիւնը չարիքներից փոքրագոյնն է. ատելութիւն ու հալածանք, ծաղր ու ծանակ, — անա կաթողիկ քահանայի ներկայիս բախար:

Մի մտացէք, ուրեմն, այսուհետեւ երբէք սաացւածքը. «մի անիր ուրիշներին այն, ինչ որ չես ուզում ուրիշներն անեն քեզ»:

Թերեւս դուք մտածէք այժմ՝ եթէ հիմք չկայ ամբողջ կաթողիկ հոգևորականութիւնը մեղադրելու կեղծիքի ու շահատակութիւնների մէջ, գոնէ այն քահանաները, որոնք իրենց կոչումին վերաբերում են լուրջ ու ազնիւ, — պարզապէս տենդային երազողներ ու տխմարներ են: Այդպիսի խօսքերն, իմ աչքում, շատ աւելի ներելի կլինէին. բայց և այդ դէպքում էլ ինձ անհասկանալի պիտի թւար, թէ ինչպէս են կարողանում սօցիալիստները զարմանալ ու գանգատել, երբ իրենց հասուցանում են նոյնպիսի ածականներով:

Մինչև հիմա ես կարծում էի, թէ «Volksstaat»-ի խմբագիրներն ակնածելի չափով օժտւած են բարոյական ըմբռնումով և բարեխիղճ ոգով, քան իրենց ընկերակիցները օֆֆիցիոզ ու լիբերալ մամուլի մէջ, ապա թէ ոչ չէի զրի այս հա-

մառօտ պաշտպանումն և ուղարկի Ձեզ: Յուսով եմ, որ սխալւած չեմ.

Վիլնէլմ Գոգօֆ քահանայ:

Գիւֆֆէից, Պրուսիայում Օլդէնբորֆի մօտ.

Նոյեմբ. 22-ին 1873 թւին:

ԲԵՒԵԼԻ ՊՍՏԱՍԽԱՆԸ

Արժանապատիւ հայր.

9-րդ համարում Գուք տեղ էք տւել մի նամակի, որով Գուք, իբրև «եկեղեցու սպասաւոր», աշխատում էք պաշտպանել այն մեղադրանքներից, որ ես արել եմ եկեղեցու և առհասարակ կրօնի դէմ իմ «Գերմանական ըէյխստագի պարլամենտական գործունէութիւնը...» գրքոյկի մէջ: Ձեր պաշտպանութիւնը պահանջում է պատասխան, և այն էլ ինձնից, որպէս գրքոյկի հեղինակից: Պատասխանի ուշացնելն իմ կողմից արգարացւում է երկարատեւ հիւանդութեամբ, որ ինձ խանդարում էր գրել: Իմ պատասխանը մասամբ աւելի ընդարձակ դուրս եկաւ, բայց զրանից դուք կարող էք եզրակացնել, որ ես Ձեր առարկութիւնները համարել եմ բաւականին կարևոր ու նշանակալից, որ նրանց հերքումին ընդարձակ մի գրութիւն նւիրեցի:

Դուք անձնապէս ձեր պատիւը շոշափած ու վիրաւորւած էք համարում իմ դրբոյկի մի քանի տեղերից, բայց մի անգամ էլ կարգալով, դուք, թերևս, կհամաձայնէք, որ հիմք չունէք դըրա համար: Քահանաներից առանձին անհատներին չեմ դիպել. ես երբէք չեմ ժխտել, որ «եկեղեցու սպասաւորները» մէջ կան այնպիսիները, որոնք իրենց կոչումը կատարում են սրտանց, մաքուր համոզումով. ես մինչև անգամ այդ չէի կարող անել, մանաւանդ որ որոշ չափով ծանօթ եմ այն պատրաստական հիմնարկութիւնների հետ, որոնք նախասահմանւած են դաստիարակելու ու ձևակերպելու մատաղ, նախապաշարումներից ազատ և դեռ անգիտակ գլուխները «եկեղեցու սպասաւորութեան» համար: Ես առաջ կերթամ. ես ընդունում եմ, որ կան հազարաւոր մարդիկ, մինչև անգամ կրթւած՝ որոնք հոգով և մարմնով նւիրւած են եկեղեցուն ու նրա վարդապետութեանը. որ կան հազարներով, տասը հազարներով ու եղել են միլիօնաւոր մարդիկ, որոնք ամեն տեսակի բարձր գոհաբերութիւններով աշխատել են եկեղեցուց իրենց հոգիների փրկութիւն զանել: Բայց այդ բոլորն արդեօք հակառակն է ասում իմ բերած հայեացքներին, որոնց մասին այժմ խօսք կայ: Ոչ. բոլորովին ոչ: Նոյն անձնւիրութիւնը, անձնուրացութիւնն ու ճգնութիւնը, նոյն ֆանատիկոս հաւատը, որով աչքի են ընկել ու մինչև օրս էլ աչքի են ընկնում քրիստոնէու-

թեան միլիօնաւոր համակրողները, ոչ պակաս չափով յատուկ է նոյնպէս յուրայականութեանը, Բուրգայի, Կոնֆուցիոսի և Մահմեդի միլիօնաւոր համակրողներին. նրանք բոլորը, նոյն իրաւունքով, ինչպէս դուք, կարող են ցոյց տալ իր ենց կրօնի յառաջադիմութիւնները, նրա հետևողների գոհաբերութիւնները:

Եթէ հնարաւոր լինէր վիճակագրական փաստերով հաստատել, թէ կրօններից որի հետևողներն աւելի ջերմեռանդ ու գործունէայ են եղել, աւելի ողջախոհութիւն, ճգնութիւն ու անձնագոհութիւն են ցոյց տւել՝ այն ժամանակ անտարակոյս կերևար, որ Բուրգայի կրօնը ամեն կողմից էլ բարձր է կաթոլիկութիւնից և քրիստոնէութիւնից առհասարակ:

Այդպիսով, եթէ ձեր տեսակէտից գնահատելու լինենք կրօնը, այն ժամանակ ճշմարիտ և իսկական կրօնը, իրօք, պէտք է բուրգայականութիւնը հանդիսանայ, իսկ ես պիտի դուրս գամ մի մեծ յանցագործ, երբ յայտարարում եմ, թէ՛ չնայելով ոչ մի բանի, բուրգայականութիւնն էլ, որպէս և քրիստոնէութիւնը, միայն խանգարել և խոչնդոտ է հանդիսացել մարդկութեան ինքնուրոյնութեան ու ազատագրական զարգացմանը: Գալով ձեզ, դուք ձեր եկեղեցու վարդապետութեամբ ստիպւած էք բուրգայականութիւնը համարել կեղծ, անմիտ, հերետիկոս ուսուցմունք, թէև հեշտութեամբ կարելի է ապացուցել, որ

բարոյագիտութեան և բարոյականութեան տեսա-
կէտից բուդդայականութիւնը ոչ միայն տեղի չի
տայ քրիստոնէութեանը, այլ և թէ բարոյագիտա-
կան սկզբունքները, քրիստոնէական ուրիշ շատ
գաւանանքների ու ծէսերի հետ նախնական բուդ-
դայականութիւնից են անցել քրիստոնէութեան,
որ 400 տարով փոքր է նրանից:

Եւ անա մենք մօտենում ենք խնդրի կարևոր
կէտին: — Ի՞նչ բան է, իսկապէս, քրիստոնէու-
թիւնը: Պատասխան. — ուրիշ կրօնների նման, դա
էլ մարդու ստեղծագործութիւն է: Այն մարդը,
որ քաղաքակրթութեան ցածր աստիճանների վրա
է կանգնած և չի կարողանում պարզ ըմբռնել
բնութիւնն ու բնութեան երևոյթները, որ նրան
փնաս են պատճառում կամ օգուտ բերում, որ
չնչին հասկացողութիւն անգամ չունի թէ ինքը,
մարդը, ինչ գիրք է գրաւել. — բոլորն ինչ իրեն
անհասկանալի է ու տեղի ունի իր շուրջը՝ վերա-
գրում է գերբնական գոյութիւնների, որ իրենց
կամքով ու քմահաճոյքով առաջացնում են իրեն
անմատչելի երևոյթները, և որոնք նա աշխատում
է պաղատանքներով, աղօթքներով, ծէսերով ու
գոհարբութիւններով իրեն օգտակար դարձնել:
Ազգերի քաղաքակրթական մակերևոյթին նայած,
որ կախւած է գլխաւորապէս նրանց կենցաղա-
վարութեան հիւթական պայմաններից, իսկ այ-
նուհետև հոգի ու կլիմայի յատկութիւններից՝
բնութեան անհասկանալի ոյժերը, իբր գերբնա-

կան էակներ, ընդունում են տարբեր ձևեր ու
յատկութիւններ: Ըստ այնմ մշակւում է և աստ-
ւածապաշտութիւնը. որովհետև նրա ձևերը շուտով
աւելի բարդանում ու խառնաշփոթ են դառնում,
մինչդեռ աղաչանքների յաջողութիւնը կամ ան-
յաջողութիւնը գերագոյն արարածների համար
կախւած է կրօնական պատէրների ճիշտ և բա-
րեխիղճ կատարելուց, ապա վերջիններին կատա-
րելը յանձնւում է այնպիսի մարդկանց, որոնք ի-
րենց նւիրում են բացառապէս կրօնի գործին:
Այդ տեղերը, պարզ է, որ կարող էին գրաւել
աւելի խելահասներն ու ճարպիկները, որոնք և
այդպիսով գերիշխանութեան են հասել: Այդպէս
է առաջ եկել քրմերի դասը, որ ամեն ազգի տի-
րող դասակարգերի պաշտօնանութեամբ կարողա-
ցել է կարճ ժամանակում աւելի ու աւելի տա-
րածել իր ազդեցութիւնը երկրիս բոլոր ազգերի
մէջ: Որպէսզի հասնէին դրան, նրանք աշխա-
տել են համոզել ժողովրդին իրենց կարևոր նշա-
նակութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, իսկ որպէս-
զի այդ բանում յաջողութիւն ունենան, անհրա-
ժեշտաբար ստիպւած են եղել հակառակ կանգ-
նել մարդկանց լուսաւորութեանն ու ապագայ
զարգացմանը: Բնութեան և նրա երևոյթների
անգիտութեանը միացան և տանջանքներն ու
բռնութիւնները սեփական հրամայողների կամ օ:
տար ազգերի ու նրանց առաջնորդների կողմից:
Այդ տանջանքները յաճախ նկատուում էին իբր

արժանի պատուհաս այն յանցանքների համար, որոնց շնորհիւ կրօնական վարժութիւնների պահանջը միայն աւելանում էր: Ժողովուրդը յաճախ անկարող է գտնել սեփական ոյժերով թութափել տիրողների ու բռնաւորների լուծը. այն ժամանակ ծնւել է գերբնական փրկչի յոյսը — Մեսսիան, որ գերագոյն արարածներին մատուցած հաւատարիմ պաշտամունքի փոխարէն պիտի գայ ու փրկէ ժողովուրդը: Այդպէս են և անալօգիական (նման) այլ հասկացողութիւնները, որոնք աւելի կամ պակաս վառ ձևով գոյութիւն են ունեցել համարեա բոլոր հին ազգերի մէջ՝ որ Փոքր Ասիայի և նրան կից Աֆրիկայի ազգերի պատմական զարգացման զօրութեամբ, յառաջադիմութեան աւելի ուժեղ թափ են ստացել յուզայականութեան մէջ, որից վերջն առաջ է եկել քրիստոնէութիւնը: Վերջինս պատմական հրապարակի վրա երևացել է ոչ բոլորովին պատրաստի ու կատարեալ կրօնի ձևով, ինչպէս սովորաբար մեզ ուսուցանում են, այլ աստիճանաբար միայն կրօնական սիստեմի է վերածւել, որի ձեռնտութիւնը՝ մարդկութիւնը ձնշելու մէջ, շուտով հասկացան այն դարեշրջանի տիրապետող դասակարգերը: Քրիստոնէութիւնը ևս նոյնքան քիչ է «աստուածային յայտնութեան» արդասիք, որքան և միւս կրօնական սիստեմները (յուզայականութիւնը, բուդդայականութիւնը, մահմեդականութիւնը), որոնց հիմնադիրները նոյնպէս վճռապէս ընդգը-

ծել են իրենց աստուածային առաքինութիւնը, որպէս այդ արել է, իբր թէ, քրիստոնէական կրօնի առասպելական հիմնադիրը: Ու հարիւրաւոր միլիօն հետևողներ Բուդդայի, Կօնֆուցիոսի և Մահմեդի, նոյնպիսի խորին համոզմունքով հաւատում են վերջիններս աստուածային առաքելութեանը, որպէս և քրիստոնէութեան հետևողները Յիսուսի աստուածութեան:

Փիլիսոփայական սիստեմները ես հետազօտութեան չեմ ենթարկել, ինչպէս՝ ձեր խօսքերին նայած, արել էք դուք, սկսած Սոկրատից ու Պլաթարգորից և վերջացնելով Շոպէնհաուէրով, Ծէյերբախով, Լասսալով ու Մարքսով: Ի դէպ՝ նկատեմ, որ վերջին երկուսի մաքովն էլ չի անցել փիլիսոփայական սիստեմ հիմնել, ուստի և դուք կարող էք ձեր գիտութեան զանձարանից դուրս հանել Լասսալի և Մարքսի փիլիսոփայական սիստեմները: Բայց և այնպէս, ես մի քիչ զբաղւել եմ քաղաքականութեան պատմութեամբ ու բնական գիտութիւններով և այդ դէպքում գտել, որ մտածելու ընդունակ և բնական գիտութիւնների շուրջը եղած ուսումնասիրութիւններին ու բացումներին որոշ ծանօթ մարդու համար պէտք է շատ դժւար լինի քրիստոնէութիւնը «ամենալաւ և ամենակատարեալ» համարել: Բնական գիտութիւններով անհերքելի կերպով ապացուցած փաստերը, որ վերաբերում են երկրի կազմութեանն ու հասակին, մարդկութեան սկզբ-

3153 84
 1902-Արմ.ՍՍՀ
 2

քնաւորութեանն ու զարգացմանը՝ քրիստոնէութիւնը զրկում են հիմնական հողից ու դէպի անկում տանում նրան: Յետոյ Ձեզ եւ, ինչպէս և ինձ, պէտք է յայտնի լինի, որ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան ու զարգացման պատմութիւնը երբէք էլ չի վկայում նրա աստուածային ծագման մասին. որ, ընդհակառակը, վէճերը, անջատումները, պառակտումները և ամենագլեխի ձևի փոխադարձ հալածանքները ծաղկեցին արդէն առաջին քրիստոնեաների մէջ, և որ դրան օրինակ տալիս էին նրանք, որոնք իբրև «եկեղեցու սպասաւոր և ուսուցանող» պարտաւոր էին «առաքինութեան» տիպար ցոյց տալ:

Քրիստոսը, որի գոյութիւնը շատ մութ է մընացել, որից ոչ մի խօսք չկայ, որ իրեն ձեռքով լինէր զրած, Աստուածամարդ է համարւել իր մահից շատ ուշ միայն: Ամբողջ դարերի ընթացքում Յիսուսի հետևողների մէջ վիճաբանութեան առարկայ էր, թէ նա հաւասար էր Աստծուն, թէ միայն նման էր նրան: 325 թւին միայն, Նիկիայի տիեզերական ժողովում, ուր նոյնպիսի կարգ ու կանոն էր տիրում, ինչպէս լեհական սէյմերում, և որտեղ քրիստոնէութեան երկու թշնամի բանակների ներկայացուցիչները հիմնական փաստեր չունենալով իրար անպատուեցին ու խայտառակեցին և վերջ ի վերջոյ մինչև անգամ հիանալի սուր ու դմբոց սարքեցին՝ վերջնականա-

պէս սահմանւեց Աստծու և Քրիստոսի երկու միացեալ անձնաւորութիւնը:

Այն դարերը շանի քրիստոնեայ հովիւները հարկադրւած էին մի ամուր և հաստատուն հայեացք սահմանել Քրիստոսի առ Աստուած ունեցած յարաբերութեանց մասին, քանի որ այդ յարաբերութիւնների վէճը բացի հովիւներից զըրաւեց և հօտին և կարողացաւ վերջինից աւելի խելամիտ ու խոհուն մարդկանց կասկածամտութիւն ներշնչել: Այդ եղանակով արդէն քրիստոնէական եկեղեցու հիմնադրութեան առաջին քայլն արւած էր, այսինքն պարզւած էր, որ քահանաները ղեկավարէին ամբոխը տիրապետող դասակարգերի շահերի համեմատ:

Հակառակ արևմուտքի քրիստոնեաներին, արևելցիներն իրանց համար մշակեցին Աստուածութեան նրբնակ միութեան գաղափարը, որ գոյութիւն ունէր շատ աւելի հին կրօններումն էլ, ինչպէս եգիպտական: Այդ բանը եկեղեցուն սպանում էր նոր վտանգ, ուստի և 56 տարի անց, Կոստանդնուպոլսի տիեզերական ժողովում երկու միացեալ անձնաւորութիւնը փոխւեց երբեակ միութեան, առաջին երկու միութիւններին աւելացնելով երրորդը — Սուրբ Հոգին: Ահա ամենասուրբ երրորդութեան, քրիստոնէական եկեղեցու այդ ամենակարևոր դաւանանքի պարզ ու բոլորովին ոչ-աստուածային պատմութիւնը: Յուսով եմ, որ դուք, տէր հայր, կհամաձայնէք,

որ իմ նկարագրած զուտ մարդկային դէպքերը շատ անգոր են քրիստոնէութիւնը աստուածացնելու համար ամուր հաւատ կուելու, և, որ, այդ կերպ սահմանաժ գաւանանքները կարողացել են միլիօնաւոր հետևողներ գտնել միմիայն մարդկանց տգիտութեան շնորհիւ. շնորհիւ այն բանի, որ նրանք չէին հասկանում, և, դժբախտաբար, մինչև այսօր էլ չեն հասկանում իրենց յարաբերութիւնը դէպի տիեզերքը, բնութիւնն ու նրա երևոյթները: Միլիօններով այդ համակրողների գոյութիւնը մինչև այսօր հնարաւոր է միայն այն պատճառով, որ տիեզերական ժողովներում սարքած վիճաբանութիւնների ու կռիւների օգնութեամբ այդ գաւանանքները, իբրև «աստուածային յայտնութիւններ»՝ եկեղեցու և պետութեան ծաղկման համար, մխել են մարդկութեան մէջ, ու, այսպէս ասած, ներս են ծծել մօր կաթի հետ: Եթէ XIX դարի երկրորդ կիսին հարիւր հազարներով մարդիկ բորբոքուած են պապի անսխալականութեան նորագիւտ գաւանանքի համար, ապա զարմանալի չէ, որ համարեա երկու հազար տարւայ ընթացքում մարդկութեան խոշոր մասը կարողացել է հաւատալ հրաշքների ու քրիստոնէութեան յայտնութիւններին:

Հողևորականութիւնը ստեղծել է ս. Երրորդութիւն, հողևորականութիւնն էլ հնարել է սրբերի պաշտամունքը: Օրինակ առաջին դարերում սրբերի պատկերներ չկային եկեղեցիներում.

էլ՝վիրի եկեղեցական ժողովը հանդիսաւոր կերպով արգելեց «պատերին յարգանքի ու պաշտամունքի առարկաներ ձևակերպելը»: Եվսէֆու ու Ռսկեբերանը, —եկեղեցու այդ երկու նշանաւոր հայրերը, որոնք ապրում էին Քրիստոսի Ծննդից 390 տարի յետոյ՝ սրբերի պատկերներ գործածելը համարել են կուսպաշտութիւն: Բայց և այնպէս քրիստոնէական եկեղեցում վերջերը ծաղկեց սրբերի, նրանց պատկերների ու մասունքների պաշտամունքը, ասենք մինչև հիմա էլ դեռ ծաղկում է, ինչպէս ամենաշար «հեթանոսների» մէջ:

Չեռքի համրիչները, որոնք այնքան մեծ դեր են խաղում կաթոլիկ եկեղեցու մէջ, վերցւած են հին եգիպտացիներից և բուդդայականներից. այդպիսով նրանց գործածելու սովորութիւնը գոյութիւն ունեցել է արդէն «հեթանոսների» մէջ:

Երեխաների մկրտութիւնը արևելցիների և տևտօնական ազգերի հնագոյն կրօնական սովորութիւն է: Քրիստոնէայ քահանաներն այդ բանը մտցրին IV դարում միայն, իսկ այժմ մկրտութիւնը կոչւում է «Աստծու սահմանած խորհուրդ»: Հաղորդութիւնը, որ միայն հրէական Զատիկի ձևափոխութիւնն է քրիստոնէական ոգով, նոյնպէս վերջերս է միայն ստացել իր այժմեան նշանակութիւնը: Նիկիայի հաւատոյ հանգանակում, որ կազմեց Քրիստոսի Ծննդից յետոյ 325 թւին,

դեռ ևս ոչ մի խօսքով չի լիշատակւած մկրտութեան մասին: Հրէական Զատիկը վերջերը փոխւել է քրիստոնէականի:

Դեկին հաւատալը, որ այնքան աչքի ընկնող դեր է խաղում քրիստոնէութեան մէջ, որ բողոքականութեան ջանքերով մշակւեց, և, որ XVI ու XVII դարերում կախարդների սոսկալի այրելու պատճառ է դարձել՝ փոխ է առնւած աւելի հին «հեթանոսական» կրօններից:

Անդր-գերեզմանեան կեանքի պաշտամունքը, — ամենեկին քրիստոնէական գաղափար չէ: Նա կուլտուրական յայտնի աստիճանին հասած բոլոր հին ազգերի մէջ էլ գոյութիւն է ունեցել. իսկ բրիստոնէութիւնը միայն վերցրել ու իրեն համեմատ մշակել և զարգացրել է նրան: Անդր-գերեզմանեան պաշտամունքը գոյութիւն ունէր նախկին յոյների մէջ (տես Հոմերոսի երգերը) այնպէս, ինչպէս և հին գերմանացիների մօտ (մահւանից յետոյ Վալգալ գալը), և յունական փիլիսոփայութիւնը, Սոկրատից սկսած, այդ դաւանանքը մշակել է միակ Աստծու պաշտամունքի հետ, որ հակադրւում էր հասարակ ամբոխի բազմաստուածութեան: Նոյնը կարելի է ասել և, այսպէս կոչւած, «անեղ դատաստանի» մասին, որ յիշուում է պարսիկների սուրբ գրքերի մէջ, Քրիստոսի Ծննդից բաւական առաջ:

Մարդկութեան փրկութիւնը բարձրագոյն էակի ձեռքով, որ քրիստոնէութիւնը վերագրում է

իր հիմնադրին, նոյնպէս բացառապէս քրիստոնէութեան յատկանիշ չէ: Այդ մասին Բուզդան ասել է դեռ IV դարում Ք. Ծ. առաջ, այդ ուսուցել է Զօրօստրը, և մինչև անգամ Սոկրատը ակնարկել է այդ:

Այգպէս. կարելի է ապացուցել, որ ամենակարևոր դաւանանքներն ու ծէսերը, որոնց վրա կառուցւած է քրիստոնէութիւնը՝ ուղղակի «հեթանոսութիւնից» են փոխ առնւած. և նոյնը կարելի է հաստատել քրիստոնէական և գուտ կաթոլիկ աստուածաշարութեան ձևերի վերաբերմամբ:

Ամեն բանի մէջ երևում է «հեթանոսութեան» հետևողութիւն. ոչ մի տեղ ինքնուրոյն, սեփական մտքի հետքն անգամ չկայ, համարեա: Յոյների և հռոմայեցիների գոհի սեղանը, որոնք իրենց հերթին փոխ են առել եգիպտացիներից՝ դարձել է քրիստոնէական բեմ, ճառասոսների ամբիոնը — քրիստոնէական ամբիոն: Եկեղեցու ծառայողների զգեստների գոյնն ու ձևն էլ էապէս նոյնն է, ինչ հին Եգիպտոսի քրմերինը. արևի Ողբիխի գոյները, — ինչպէս և անտրավարտիկ չը հագնող եգիպտացիների երկար հագուստները մինչև այսօր էլ քրիստոնէական զանազան դաւանութեան քահանաներ զործ են անում: Ողբիխի-դատաւորի գաւազանը դարձել է քրիստոնէայ եպիսկոպոսի գաւազան: Ողբիխի — զիշերւայ քրմերի եղջիւրաւոր խոյրը դար-

ձել է քրիստոնեայ քահանաների գլխի գարգ: Մինչև անգամ կաթողիկ քահանաների կուլակը եզիպտական քրմերից է փոխ առնւած, որոնց մօտ նա ընդունւած էր ճառագայթափայլ արեւաստւած Ո գ ի ը ի ս ի նշանակ: Օրհնած ջուրը, խնկարկութիւնը, ձեռնադրութիւնը, բաժակը, երաժշտութիւնն ու երգեցողութիւնը, աղօթքի ժամանակ ծնրադրութիւնը, գլխի խոնարհումը շնորհների առաջ, փոխասութիւնը և հօտի բարձրաձայն գոչիւններն ի պատասխան քահանայի խօսքերի—այսինքն ծէսերն ու արարողութիւնները, որ մինչև այսօր էլ այնքան նշանաւոր դեր են խաղում, մանաւանդ կաթողիկ եկեղեցու մէջ, բ ո լ ը ը ա ու ն ց բ ա ց ա ու թ ե ա ն փ ո խ ա ո ն լ ա ծ ե ն ե գ ի պ տ ա կ ա ն հ ե թ ա ն ո ս ա ս տ լ ա ծ պ ա շ տ ու թ ի լ ն ի ց:

Արեգակի ծննդի օրը, որ տարւայ ամենակարճ օրն է, դարձել է Յիսուս Քրիստոսի ծննդե տան օրը: Հին-սեմիական կրակի աստծու տօնը ամառայ մէջ՝ փոխւել է քրիստոնէական Յովհաննու օրը: Միրիական աշնանային տօնը, որ հրէաների մօտ «Կուշի» էր կոչւում, քրիստոնէաների մօտ տօնւում է իբր Միքայելեան օր: Յայտնի է նոյնպէս, որ գերմանացոց արեւդարձը տօնելը միացել է եզիպտացոց աշխի ծննդեան տօնակատարութեան օրայ հետ, որ վերջերը փոխւել է Քրիստոսի Մանդեան տօնի:

Քրիստոնէական և հեթանոսական սովորու-

թիւնների նմանութիւնն աւելի հեռու է գնում: Եզիպտացիների արև աստծու գաղափարը միանգամայն համապատասխանում է ուշ ժամանակների քրիստոնէական Յիսուսի գաղափարին. թեքած գլուխ, ալիքաւոր մազեր, դէմքի մեղմ արտայայտութիւն, փայլ գլխի շուրջը և օրհնող ձեռները,—այս բոլորը ձևակերպւում են ինչպէս մէկի, այնպէս էլ միւսի մօտ: Իզիդը, որ եզիպտացիների երկնքի աստւածուհին էր, մանուկ արևի հետ, բոլորովին համապատասխանում է քրիստոնէական աստւածամօրը, ճառագայթների կամ աստղերի փայլումով շուրջկալած գլխով և մանուկ Քրիստոսը ձեռքին: Մինչև օրս էլ հարաւային Գերմանիայի մի քանի տեղերում կարելի է պատահել աստւածամօրը մավրիտանուէկերպարանքում, որ վկայում է եզիպտական-աֆրիկական հայեացքների ազգակցութիւնը:

Քրիստոնէական ուսուցմունքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հին փիլիսոփայական հայեացքների ուղ և ծուծը, սկսած Սոկրատից և Պլատօնից. իսկ աստւածպաշտութեան քրիստոնէական ձևերը այնպէս, ինչպէս մինչև օրս էլ զոյութիւն ունեն կաթողիկ եկեղեցու մէջ, նոյնպէս մի խառնուրդ են հանդիսանում հեթանոսական աստւածպաշտութեան սիմվոլների ու ծէսերի հետ: Այդպէս, քրիստոնէութիւնը միանգամայն նման է միւս կրօններիին. նա ներկայացնում է հոգևոր մղձաւանջ քաղաքակրթութեան մի ամբողջ շրջանի, որի

ընթացում նախկին կրօններն անցրել էին իրենց փայլուն ժամանակները: Քրիստոնէութիւնը—ուղղակի մարդու ձեռքի գործ է, որ զարգացել ու ձևաւորել է ըստ բարձրի, նիստ ու կացի և դաւանանքի այն ժողովրդի, որի մէջ նա տարածել է: Հայաստանում լուսնի ասուածուհու՝ Արտէմիսի զխաւոր տաճարը փոխւեց քրիստոնէական տաճարի, ասուածուհու արձանը հեռացնելով նրա միջից: Եփեսոսում Դիանայի հեթանոսական տաճարը նւիրւեց ս. Յովհաննուս, իսկ Հրուսում ս. Պետրոսի եկեղեցում մինչև այսօր էլ հաւատացեալները համբուրում են Իւսիտէրի բրօնզէ ոտքը, որ, քահանաների ասելով, պատկերացնում է ս. Պետրոսին:

Քրիստոնէութեան համար առաւելութիւն են համարում, որ նա միւս կրօններից զանազանում է միակ Աստու հաւատով—որը, սակայն, միացնում է իր մէջ երեք անձը, մնալով միակ,—մի մտակարգութիւն, որ միանգամայն անմատչելի է մարդկային առողջ դատողութեանը: Սակայն դա նոյնպէս առասպելաբանութիւն է: Հրէաները Քրիստոսի Ծննդից 500 տարի առաջ արդէն հաւատում էին սուրբ երրորդութեան, մարմնացած միակ Աստու մէջ, և նոյն պաշտամունքը Քրիստոսից շատ դարեր առաջ գոյութիւն ունէր եգիպտացիների մէջ: Քրիստոնէական բոլոր դաւանանքները, քրիստոնէական բոլոր եկեղեցական ծիսակատարութիւնները գոյու-

թիւն են ունեցել արդէն Յիսուսի ծննդից մի քանի դար առաջ հնդիկների և եգիպտացիների կրօններում, հետևապէս և ամենայն իրաւամբ կարելի է ասել, որ քրիստոնէութիւնը ներկայացնում է այդ երկու հնագոյն քաղաքակիրթ երկրների կրօնների ընդօրինակութիւնը:

Եւ ինչպէս քրիստոնէական եկեղեցու դաւանանքներն ու ծիսակատարութիւնները, համաձայն վերը պատմածին՝ ներկայանում են ոչ թէ «Ասուածային արարչագործութիւն», այլ «մարդկային ձեռքի գործ, այնպէս էլ այն գրութիւնը, որի վրա յենում է քրիստոնէութիւնը, նոյնպէս ներկայանում է մարդկանց ստեղծագործութիւն:

Ասուածաշունչն ահագին նշանակութիւն ունի իբրև կուլտուրական-պատմական մի երևոյթ. բայց մինչև այսօր նրա հէնց այդ կուլտուրական-պատմական նշանակութիւնը համեմատաբար աւելի քիչ է դնահատութեան ենթարկւել, իսկ եկեղեցին նրա վրա նայում է ոչ իբրև կուլտուրական-պատմական զօղումէնտի, այլ իբրև ասուածային յայտնութեան հետևանքի վրա: Սակայն իբր այդպիսին, ասուածաշունչը, որ պարփակում է քաղաքակրթական երկհազարեան մի շրջան, որ ամենասարբեր դէպքեր է նկարագրում և տարբեր դարագլուխների ու տարբեր հայեացքների տէր մարդկանց ձեռքով գրւած աւանգութիւններ է պարունակում իր մէջ,—հէնց դրա շնորհիւ լիքն է ամենախիստ և

անլուծելի հակասութիւններով:

Այդ անորոշութիւնն ու հակասութիւնները, որ գանուում են ասուածաշնչի կամ, այսպէս կոչուած, սուրբ գրքի մէջ, սկզբից ի վեր առիթ են տւել միանգամայն տարբեր ձևերի խորհրդածութիւնների և ամենակատաղի վէճերի ու ազանդների պատճառ դարձել քրիստոնէական եկեղեցու մէջ, որոնք մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունեն: Այդ անորոշութիւնը և հակասութիւնները վաղուց արդէն կաթոլիկ ու աւետարանական եկեղեցին բազմաթիւ մանր ազանդների բաժանած կլինէր, եթէ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնները իրենց բոլոր ջանքերով արքելք չկանգնէին, որ մի անգամ ընդմիջտ հաստատուած վարդապետութիւնը անաղարտ մնայ թէկուզ բռնութիւնների միջոցով: Ուստի և, կաթոլիկ եկեղեցին, իւր տեսակէտից, միանգամայն բնական է վարւում աշխարհականներին ասուածաշնչի ընթերցանութիւնն արգելելով: Չէ որ եթէ ուսումնականները չկարողացան համաձայնութեան գալ ասուածաշնչի բովանդակութեան իմաստի առթիւ, էլ ի՞նչ կարելի է սպասել մարդկային պարզ առողջ դատողութիւնից: Մի դիրք չկայ, որ այնքան մարդ լինէր խենթացրած, ինչքան ասուածաշունչը. խեղճ երագողները նրա մէջ որոնում էին այն, ինչ որ չկար այնտեղ, իսկ երբ նրանց թւում էր, թէ ճշմարտութիւնը գտան, նրանք պատահում էին

մի ուրիշ տեղի, ուր հերքւում էր այդ ճշմարտութիւնը:

Այդպիսով ասուածաշունչը չի կարող «աստու խօսք» լինել. մինչև անգամ այն մարդիկ չեն գրել նրան, որոնց անունը վերնագրի մէջ գրած է: Ասուածաշունչը ներկայացնում է այլ և այլ մարդկանց յօդւածների մի ժողովածու, որոնց մեծամասնութիւնը անուշով բոլորովին յայտնի չէ և որոնք ապրել են զանազան ժամանակներում: Քրիստոսի կեանքն ու վարդապետութիւնը մաքուր և անփոփոց ներկայացնելու յաւակնութիւնն ունեցող պատմաբաններ շատ են եղել, այդ պատճառով էլ մեր տարեգրութեան առաջին դարերում արդէն կատաղի վիճաբանութիւններ ու կռիւներ բարձրացան նրանց ստոյգ լինելու և գնահատելու առթիւ: Հետզհետէ միայն, առանձին եկեղեցական ժողովների շնորհիւ կարելի եղաւ որոշ չափով ամբողջութիւն պահպանել. դրա համար նրանք ուշք չդնելով ստուգութեան կամ խարդախութեան, շատ թւով այդպիսի պատմաժքներ ոչնչացրին ու հերքեցին, որոնք կամ չէին համապատասխանում նոր պայմաններին կամ հակաճառում էին ուրիշ պատմաժքների, որոնց ընդունելը ցանկալի էր:

Այդպէս, դարաւոր կռիւներից ու վէճերից յետոյ կազմուած էր ասուածաշունչը, «դաւանաբանութեան անբիծ գիրքը» և «Ասուածային խօսքը», որի ճշմարտութեանն ու արժանահաւատու-

թեանը կասկածանքով վերաբերելը, դեռ վերջերս էլ, պետութեան տեսակէտից անգամ, համարուում էր ամենամեծ յանցանք:

Մանրագննին ուսումնասիրութիւնները ցոյց տւին, որ Աւետարանի և Գործք Առաքելոցի ոչ մի մատեանը Քրիստոսի Ծննդից յետոյ IV-դարուց առաջ գրւած չէ եղել: Դուրս եկաւ, որ Նոր և Հին կտակարանի շատ տեղեր ներմուծւած կտորներ են, որ ինքնակամ արել են անյայտ հեղինակներ. իսկ եկեղեցին հնչել է նրանց իր շահերի ու ցանկութիւնների համեմատ, և քարոզել ժողովրդին «Աստծու խօսք»-ի տեղ: Ասուածաշնչի գոյութիւն ունեցող բոլոր ձեռագրերի համեմատութիւնը ցոյց տւեց, որ հինգ հազարից աւելի վարիանտներ կան, որոնցից շատերը էապէս փոխում են այն տեղի իմաստը, որին վերաբերում են: Ու այդ բոլորից յետոյ էլ ասուածաշունչը «Աստծու խօսք» է, անխախտ ու անձեռնմխելի:

Համաձայնեցէք, տէր հայր, որ եթէ փիլիսոփայական սխառեմներն անգամ անզոր են քրիստոնէութեան ասուածայնութեան հաւատը տատանել՝ ապա նման փաստերը, պատմականորէն ու զիտութեամբ հաստատած, ընդունակ են տարուբերել ամենաջերմ հաւատացեալների հոգիներն անգամ: Այս բոլորից յետոյ, դուք չպիտի զարմանաք, եթէ յայտնեմ, որ ես հակարակորդ եմ

ոչ միայն կաթոլիկութեան, այլ և առհասարակ ամեն կրօնի:

Կրօնը, որպէս վերն արդէն ասւեց, ներկայացնում է ժողովրդի կամ ժողովուրդների, կուլտուրական յայտնի աստիճանի արդիւնքը, որոնք կանգնած են քաղաքակրթութեան նոյն աստիճանի վրա: Մինչև անգամ միևնոյն կրօնը զանազան ազգերի մօտ միանգամայն տարբեր իմաստ է ընդունում, եթէ այդ ազգերի քաղաքակրթութեան աստիճանն ու մտաւոր զարգացման պայմանները տարբեր են: Սպանիայում կաթոլիկութիւնը, էապէս, բոլորովին այլ երանգ ունի, քան Ֆրանսիական կաթոլիկութիւնը. իսկ Անգլիայի բողոքական հայեացքները նշանաւոր չափով տարբերւում են Գերմանիայի բողոքական հայեացքներից: Բացի այդ, քաղաքակրթութեան աստիճանն ազդում է և կրօնի վրա: XIX դարի ամենաստուածապաշտ քրիստոնեաները կասկածում են շատ բաների մէջ, ինչ XV դարի քրիստոնեաներն անյողզողգ հաւատում էին: Բաւական է միայն մտաբերել թէ դեին ու կաթարդներին հաւատալը XVI և XVII դարերում ինչ դեր է խաղացել:

Սակայն հաւատի դաւանանքներն ու հիմքերը տատանւում են աւելի ու աւելի, քանի բնական գիտութիւնների և կուլտուրական - պատմական հետազօտութիւնների արդիւնքները մարդկանց աւելի լայն շրջաններին են յայտնի դառնում: Մեր մոլորակի զարգացման պատմութեան ծանօթու-

Թիւնը խորտակում է երկրի արարչագործութեան մասին եղած առասպելները, որոնք պատմած են աստուածաշնչի մէջ: Աստղաբաշխական հետազոտութիւններն ու գիւտերը ցոյց են տալիս, որ տիեզերքում երկինք չկայ, որ միլիօնաւոր աստղերը—ամենքն առանց բացառութեան մոլորակներ են, որոնք անկարելի են դարձնում հրեշտակների և «ուղեցոյցների» գոյութիւնը:

Այդպիսով, բաւական պարզ ապացուցեց, որ քրիստոնէութիւնը ոչ «ամենալաւ», ոչ «ամենակատարեալ» կրօնն է, որ նա միւս կրօններից աւելի կատարեալ ու լաւ չէ, ուրիշ խօսքով նա նոյնպէս անկատար ու թերի է, ինչպէս և ուրիշները: Մարդկութեան պրօգրէսսի տեսակէտից քրիստոնէութեան վերացումն ուղղակի անհրաժեշտ է: Իսկ քրիստոնէական մօրմըր,—կասէք դուք: Մօրալն անկախ է քրիստոնէութիւնից և ամեն կրօնից առհասարակ, մօրալը յարաբերական է ժողովրդի կուլտուրական մակերևոյթին: Բոլոր ազգերն էլ յայտնի կանոններ են մշակել մարդկանց դէպ իրար ունեցած դիրքի համար, և այդ կանոններին հետևելը՝ ընդհանուրի շահերի տեսակէտից, համարւում է անհրաժեշտ. ոչ մի հասարակութիւն առանց այդ կանոնների չի կարող գոյութիւն ունենալ. նրանց խախտումը համարւում է անբարոյականութիւն և յաճախ պատժւում է երրորդական անձնաւորութիւնների կողմի դժգոհութեան արտայայտութեամբ, կամ

նիւթական և մարմնական պատիժներով, որոնց, իշխանութիւնն, իբր հասարակութեան ներկայացուցիչ, դնում է մեղապարտի վրա: Հետևեալ երկու օրինակները կարող են ցոյց տալ, թէ ինչպէս տարբեր կերպով են վերաբերւում որոշ հիմնադրութիւններին միևնոյն կաթոլիկ եկեղեցու հետևողները: Որ ամուսնութիւնը կարող է օրինական լինել և առանց քահանայի օրհնութեան—Ֆլորանսիացի կաթոլիկը գտնում է իրերի շարքում, իսկ աստուածասէր կաթոլիկ-գերմանացին այդպիսի ամուսնութիւնը համարում է ապօրինի կենակցութիւն, այսինքն միտեսակ ամենաանբարոյական բան: Հիւսիսային-Ամերիկայի կաթոլիկները երկեղեցին պետութիւնից բաժանելը գտնում են բոլորովին բնական մի երևոյթ, իսկ շատ գերմանացի կաթոլիկներ այդ բանն անւանում են պետութեան կողմից եկեղեցու համար անպատկառ դաւաճանութիւն: Այդպէս ուրեմն, այն՝ ինչ մի քանիսը բոլորովին բնական և բարոյական են համարում, միւսները դատաւիտտում են, որպէս անբարոյական ու դատապարտելու արժանի: Սէր առ մերձաւորը, սէր առ մարդիկ՝ պատւիրանները, նոյնպէս և ժուժկալութեան մասին—այդ բոլոր պատւիրաններն առանց բացառութեան կան բուդդայականութեան և մահմեդականութեան մէջ: Նրանց խոստովանել են բոլոր ազգերը՝ քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանին հասած, իսկ հնդիկները, չինացիները, պարսիկները և արաբները աւելի լաւ են պահում

նրանց գործնական կեանքում, քան քրիստոնէութեան հետևողները, որոնք բոլոր այդ հրաշքները յետաձգում են «նանդերձեալ», անգր-գերեզմանեան կեանքի համար: Միրոյ կրօնը՝ քրիստոնէական կրօնը, տասնևութից աւելի դարերի ընթացքում օտարադաւանների նկատմամբ եղել է աւելու թեան, հալածանքների և ճշմարտութեան կրօն: Մի կրօն չկայ աշխարհում, որ մարդկութեանն աւելի արիւն ու արցունք լինէր նստած, քան քրիստոնէութիւնը. մի կրօն չկայ, որ այնքան նողկալի յանցագործութիւնների առիթներ լինէր ներկայացրած, ինչքան դա. ու քրիստոնայ բոլոր դաւանութեան քահանաները մինչև այժմ էլ, երբ ինդիքը պատերազմի ու մասսայական կոտորածների շուրջն է՝ պատրաստ են իրենց օրհնութիւնը տալ: Եւ մի իշխանութեան հոգևորականութիւնը հանդիսաւոր աղերսանքներով զիմում է ընդհանուր Աստծուն, սիրոյ Աստծուն՝ թշնամու բանակն ի շիբ դարձնելու:

Եթէ այժմ եկեղեցին չի բռնադատում մարդկանց այն աստիճան, ինչքան առաջ, այդտեղ պատճառը ոչ թէ քահանաներն են և եկեղեցու սպասաւորները, այլ համամարդկային պրօզէսսը, որ քահանաների ու եկեղեցու հակառակ ենրանց ընդդէմ կուելով՝ հասունացել է: Դուք ասում էք թէ կրօնին ծառայողների արարքները չի կարելի ի նախատինս կրօնի դնել: Բայց լսէք,

սիրելիս: Երբ քահանաներն ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը արհամարհում են կրօնի բարոյագիտական սկզբունքները և օրէց օր դաւաճանում են այդ սկզբունքներին (կրկնում եմ, որ բարոյագիտական սկզբունքները անբաժանելի շողկապւած չեն կրօնի հետ), ապա էլ ինչ արժէք կարող է ունենալ այդպիսի կրօնը: Մինչդեռ ամենաշերմեռանդ հաւատացեալները, երևակայելով թէ բարիք են սնում, ամենից աւելի են վնասել մարդկութեանը. որովհետև ամեն կասկածանք դաւանանքների մէջ՝ հերձաւած են ընդունել, ամեն տատանում կրօնական հիմքերի՝ ամենամեծ յանցագործութիւն, որ նրանք արմատախիլ են արել հրով և սրով: Սաշակրաց արշաւանքները, կրօնական սնթիւ հալածանքները, ինկվիզիցիան, հրէական զարշանքները, կախարդական գործողութիւնները, որոնց պատճառով հարիւր հազարաւոր մարդիկ են ոչնչացել իբրև նախապաշարմունքների զոհ, — բոլոր մոլեռանդ քահանաների զրգումներով ու յորդորներով է կատարւել, խոհեմ և սառնարիւն քահանաների հովանաւորութեամբ, կրօնի ոյժը տարածելու, իրենց ազդեցութիւնը տարածելու և յաճախ շահագործելու նկատումներով:

Քրիստոնէութիւնը թշնամի է ազատութեան և քաղաքակրթութեան: Իր ուսուցմունքի մէջ «Աստու սահմանած» իշխանութիւններին հրու

հնազանդութիւն, խոնարհութիւն և համբերու-
թիւն քարոզելով, կապած նրա հետ, թէ մար-
դիկ իրենց բոլոր տառապանքների փոխարէն
այս կեանքում, պէտք է երանելի վարձատրու-
թիւն ստանան հանդերձեալ կեանքում, քրիս-
տոնէութիւնը շեղել է մարդկութեանն իր նպա-
տակից — բազմակողմանի կատարելութիւնից,
բարձրագոյն զարգացումից ու ձեռք բերած
բարիքների վայելչութիւնից: Քրիստոնէութիւնը
մարդկանց պահպանել է ճնշումների ստրկու-
թեան մէջ և մինչև մեր ժամանակն էլ նա հան-
դիսանում է ամենակարևոր դործիք՝ քաղաքա-
կան և սօցիալական շահագործութիւնների: Յու-
նական և հռոմէական քաղաքակրթութեան ան-
կումից յետոյ քրիստոնէութիւնը հազար տարուց
աւելի տիրեց Եւրոպային, ու, հետևանքին, ազ-
գերը տգիտութեան և բարբարոսութեան մէջ
թաղւեցին: Սպանիան, որտեղ այն ժամանակ,
այսինքն հեթանոս մավրերի կամ արաբների
տիրապետութեան օրով քրիստոնեաներն ու հրէ-
աներն օժտւած էին այնպիսի իրաւունքներով,
ինչպէս ժամանակակից քաղաքակիրթ երկրներում,
այն էլ ոչ ամեն տեղ հրէաների նկատմամբ՝—
Սպանիան դարձաւ ֆանատիկոսութեան և կրօնա-
կան հալածանքների օջախ՝ երբ քրիստոնեաները
արաբներին դուրս արին և Սպանիայում քրիս-
տոնէութիւնը տիրապետող կրօն դարձաւ: Ամե-
նաժողկած քաղաքներն ու ամբողջ նահանգներ

դատարկւեցին, արաբական փայլուն գիտութիւ-
նը ոչնչացւեց և այդպիսով, ամբողջ երկիրը
զահավիժւեց մինչև քաղաքակրթութեան այն ստոր
աստիճանը, որից մինչև այսօր էլ չի կա-
րողանում բարձրանալ: Գիտութիւնն ու պրոգրէս-
սը, որ XII դարում արթնացաւ Իտալիայում,
իսկ XV դարում Գերմանիայում՝ ոչ թէ քրիս-
տոնէութեան ազդեցութեամբ էր, այլ շնորհիւ
հին-հեթանոսական գրականութեան ուսումնասի-
րութեան, որ դուրս հանեց նրան փոշու ու աղ-
բի այն կոյտի տակից, որի մէջ քրիստոնէու-
թիւնը թաղել էր նրան, որ սակայն՝ հակառակ
եկեղեցու յարձակումներին ու հալածանքներին,
շարունակ աւելի ծաւալւեց, մարդկութիւնը պրօգ-
րէսսի ճամբին դնելով: Կրօնը միայն միջոց է ե-
ղել որոշ նպատակի հասնելու՝ մասսաների վրա
իշխանութիւն տարածելու ու կռելու այդ իշ-
խանութիւնը:

Գրքոյկիս մէջ ես յիշեցի արդէն, որ զանա-
զան դարաշրջանների հեռատես ու անւանի մար-
դիկ նայում էին կրօնին միայն իբրև մի միջոցի
վրա, որով կարելի է նպատակի հասնել, — քաղա-
քական իշխանութեան (Արիստոտէլ, Մակկիապի-
լի): Աւելորդ չի լինի, այդ խնդրի առթիւ, բե-
րել և եկեղեցու մի քանի հեղինակաւոր անձանց
հայեացքները: Միներից եպիսկոպոսը Քրիստոսի
Ծննդից յետոյ 410 թւին յայտարարեց. «Ժողո-
վուրդն անպատճառ ուզում է, որ իրեն խաբեն,

առանց խաբէութեան նրա հետ միանգամայն անկարելի է գործ ունենալ... Գալով ինձ, ես, միշտ պէտք է փիլիսոփայ լինեմ ինձ համար, և քահանայ (այս դէպքում խաբէբայ) ժողովրդի համար»: Գրիգոր Նազիանցին գրում էր Յերոնիմին. «Ժողովրդի վրա սպաւորութիւն գործելու համար միայն ճոռումբանութիւն է հարկաւոր. ժողովուրդը քանի քիչ է հասկանում, այնքան աւելի է սքանչանում ու խոնարհւում: Մեր հայրերն ու ուսուցիչները յաճախ այն չեն ասել, ինչ մտածել են, այլ այն՝ ինչ նրանց գրգել են հանգամանքներն ու անհրաժեշտութիւնը»: Այն ժամանակ, երբ պապը Յուլիոս II էր (1475—1513 թ.), Հռոմի պալատական կեանքը աչքի էր ընկնում անբաւ խրախճանքներով, ցոփութիւններով և արհամարհանքով դէպի կրօնը: Մի անգամ ասուածամուր Գերմանիայից մեծ քանակութեամբ դրամ ստացւեց, և պապն այն ժամանակ իր կարգինաներից մէկին ասաց հետևեալ ուշադրաւ խօսքերը. «Ձէ, եղբայր, Յիսուս Քրիստոսի մասին եղած սուակը բաւականին օգտաւէտ է»: Թէ որ պիտի կարծիք ունէր ֆրանսիական դեսպանը Պօղոս III պապի բարոյականութեան մասին XVI դարում, ցոյց է տալիս նրա իր արքունիքին գրած նամակի հետևեալ կտորը. «Պապը և իւր նախարարները (կարգինաները) մինչև հիմա ամեն կերպ խաբել են մեզ: Այժմ նրանք աշխատում են թագցնել այդ, կեղծաւորութիւնով ու խորամանկու-

թիւնով և ուղղակի լրբութեան են համնում»: Պօղոս IV պապը ուղղահաւատ կաթոլիկ սպանացիները դէմ կուելու էր կանչում ոչ միայն բողոքականներին, այլ և քրիստոնեաների «վաղեմի թշնամիներին»—տաճիկներին, որոնց նա հրաւիրում էր Իտալիային պատկանող Սիկիլիայի և Նէապոլիսի վրա յարձակելու: Աղէքսանդր VY պապն իր հարազատ աղջկայ՝ հռչակաւոր Լուկրեցիա Բօրջիայի հետ արիւնսապղծութեամբ մեղանչեց. իսկ մի խնջոյքի ժամանակ, երբ նա ուզում էր թունաւորել եօթ կարգինաների, վերջիններս կարողացան կաշառել սպասաւորին և նրան թունաւորեցին իր որդու հետ: Այդպէս, չնայած իր կուսակրօնութեան, նա ունէր տղայ էլ, աղջիկ էլ:

Դուք առարկում էք իմ պնդումի դէմ, թէ եկեղեցին և պետութիւնը միշտ սրտառուչ դաշնակցութեամբ են գործել, երբ խնդիրը ժողովուրդը շահագործելուն է վերաբերւել. սակայն մոռացել էք ապացուցել թէ իմ այդ հաստատումը անհիմն է:

Եթէ առհասարակ մի տէրութիւն պէտք է քրիստոնէական տէրութեան նմուշ հանդիսանար՝ այդ, անտարակոյս, Եկեղեցական Պետութիւնը պիտի լինէր, որ գտնւում էր պապի և բարձրագոյն հոգևորականութեան անմիջական կառավարութեան տակ: Շատ լաւ, ինչ պատկեր էր ներկայացնում այդ Պետութիւնը մինչև իր գոյու-

թեան վերջին օրերը: Ամենաողորմելի, որպիսին միայն կարելի էր գտնել Ներոպայում:

— Ծայրայեղ արհամարհած, տգիտութեան ու նախապաշարունակների մէջ ընկղմւած ժողովուրդ. աշխատանքի շահագործում ու հարստահարում. ամենասարսափելի չքաւորութիւն ու մասսայական ապշեցնող թշուառութիւն. աւելի մեծ ծաւալով ոճրագործութիւն, քան աշխարհի մի ուրիշ պետութեան մէջ. հասարակութեան անսպահով վիճակի առակ դառնալը. կարգ ու կանոնի կատարեալ բացակայութիւն պետական գործերի վարչութեան մէջ և քրիստոնէական մերձաւորի սիրոյ ոտնակոխում, որն ամենից առաջ օտարադաւաններին հաշտ նայելու մէջ պիտի երևար, — ահա թէ որպիսի պատկեր է ներկայացնում քրիստոնէական օրինակելի պետութիւնը: Ներոպայի ամեն պետութեան մէջ, որտեղ եկեղեցու ներկայացուցիչները, լինի բողոքական թէ կաթոլիկ, ձայն ունեն կառավարական հարցերում կամ ժողովրդական ներկայացուցչութեան մէջ, միշտ իրենց ազդեցութիւնը գործ են դնում ժողովրդի թշնամի պետական իշխանութիւնը պաշտպանելու ու ամրացնելու համար: Ներկայ ըռալէին կաթոլիկ հոգևորականութիւնը Գերմանիայում, արտաքուստ բացառութիւն է կազմում, բայց՝ ճիշտ որ, արտաքուստ միայն: Շնորհիւ թեթևամիտ քաղաքականութեան, որպիսին երբ և իցէ տիրող դասակարգին պատկանող անձը վարել է, կաթոլիկ հոգևոր-

րականութիւնն ընկել է ճնշւած տարրի դրութեան մէջ: Հէնց այդ դրութիւնը և միմիայն այդ դրութիւնն է, որ դրդում է յիշեալ հոգևորականութեանն իր պահանջները յայտարարելու, որոնք այլ պայմաններում ոչ կը յայտարարէր և ոչ էլ կ'խրախուսէր: Բաւական պարզ է, թէ դեռ մի քանի տարի առաջ Բաւարիայում, Պրուսիայում և ուրիշ տեղեր կաթոլիկութեան առաջնորդներն ու բանխմաց ներկայացուցիչները (առաջնորդւողներն ու անգիտակցական տարրերը հաշիւ չեն) ինչ դիրք բռնեցին. նրանք միշտ եղել են աջակողմեան, ծայրայեղ աջակողմեան, ինչպէս նրանք ներկայումս գտնւում են Աւստրիայում և մանաւանդ Ֆրանսիայում և որ, շուտով նորէն Գերմանիայում - կերևան *): Այդպիսով, ոչինչ իլլիւզիաների մէջ չենք ընկնում այդ դէպքում: Ասենք այլ կերպ արդեօք կարո՞ղ էր լինել: Մարդկութեան պրօգրէսի պայման հանդիսանում է կռիւ յայտարարելը ամեն արտօնութիւնների ու ամեն տիրապետութեան: Եկեղեցին ժողովրդին տիրապետում է ոչ պակաս քան պետութիւնը: Հեղինակութեան ու կոյր հաւատի վրա հիմնելով, նա ստիպւած է կռւել այն ամենի դէմ, ինչ կարող է տատանել այդ հիմքերը, այսինքն զիտութեան ու քաղաքակրթութեան դէմ. — դէպի որոնց ձգտում է սօցիալիզմը, — սօցիա-

*) Այս գուշակութիւնն իրօք կատարւեց:

լիզմը, որ հանդիսանում է իսկական մարդասիրական և ռամկավարական վարդապետութիւն, որ իրօք ցանկանում է իրականութիւն դարձնել բարոյական օրէնքները. օրէնքներ, որ տասնևութ դարերի ընթացքում եկեղեցուն ծառայել են համարեա միմիայն իբրև մասսաները շահագործելու ու հարստահարելու դիմակ. սօցիալիզմը, որ ձգտում է իրականացնել ընդհանուր հաւասարութիւն, ընդհանրական սէր, ընդհանուր երջանկութիւն, ոչ թէ նրա համար, որ այդ բաները քարոզել են Քրիստոսը, Բուդդան կամ Մահմեդը, այլ որովհետև այդ նպատակներին ու իդէալներին, մարդկութիւնը աշխարհի ամեն ծայրերում, գիտակցօրէն թէ բնագոյով, միշտ ձրգտել է կրօնների ու պետական ամեն տեսակ կարգերի միջոցով, որոնց նա նորէն կձգատէր, եթէ աշխարհում անգամ գոյութիւն չունենային ոչ Բուդան, ոչ Քրիստոսը, ոչ Մահմեդը: Վերջիններս, աշխարհը ներկայացնելով արցունքի հովիտ, ցաւ ու համբերութիւն բարոզելով, մարդկանց ցոյց տալով հանդերձեալ կեանքը՝ որի գոյութիւնը չի կարող հաստատ լինել, քանի որ դա ցնորք է, — մարդկութիւնը կաշկանդել են ամենածանր շղթաների մէջ և խոչընդոտ հանդիսացել նրա պրօգրէսսին:

Այն ամեն բարիքները, որ առաջ եկան քրիստոնէութեան օրով՝ նրան չեն պատկանում. իսկ այն բոլոր շարն ու բարին, որ

նա բերեց իր հետ՝ մենք չենք ցանկանում: Այդ է, երկու խօսքի մէջ, մեր հայեցակէտը:

Եւ այժմ, դուք, տէր-նայր, կհասկանաք, թէ ինչպէս անվերջ տարբեր են մեր ձգտումները քրիստոնէութեան ձգտումներից: Ձեր եպիսկոպոսները, եկեղեցիների աւագները, ձեր կոմսերը, բարօններն ու բուրժուաները, որ կանգնած են կաթոլիկ շարժման գլուխ՝ մեզ հանդհանուր ոչինչ չունեն: Նրանք չեն ձրգտում մարդկանց հաւասարութեանն ու երջանկութեանը, քանի որ, հակառակ դէպքում, նրանք ստիպւած պիտի լինէին հրաժարել իրենց արտօնեալ դիրքից, կամ գոնէ, որ նրանցով օգտւելին մարդկութեան բարօրութեան իրականացման համար, որը նրանք, իբր թէ, ցանկանում են: Սակայն նրանք հանդիսանում են արտօնութիւնների, դասակարգային ու որոշ խաւերի գերշխանութեան գլխաւոր պաշտպաններ: Նրանք կամենում են ոչ թէ արդարադատութիւն, այլ բարեգործութիւն. ոչ թէ հաւասարութիւն, այլ անմրուունչ հնազանդութիւն. ոչ թէ գիտութիւն, այլ հաւատ: Մինչդեռ երբ ժողովուրդը պահանջում է մարդավարի կացութիւն ու իր սեփական աշխատանքի արդիւնքը՝ նրանք բախտի առաջ հնազանդութիւն են քարոզում և մխիթարում նրան հանդերձեալ կեանքի հեռանկարով, և այդ այն ժամանակ, երբ իրենք ապրում են շուքի ու ճո-

խուժեան մէջ, յղփացած ուրիշի աշխատանքով: Կաթողիկ ժողովուրդը, որ շարձարւում ու տառապում է, որ մինչև այսօր այդ մարդկանց է հեռակել, — մերն է, և մենք վատահ ենք, որ մի գեղեցիկ օր նա կհասկանայ իր դրուժիւնը և կանցնի մեր կողմը: Այն ժամանակ, եթէ շահագործւող ու հարստահարւող ցածր հոգևորակա-նութիւնը, որի պրօլետարական կացութիւնը դուք այնպէս բնորոշել էք՝ նոյնպէս կանցնի մեր շարքերը, մենք գրկաբաց կընդունենք նրան: Նա կըմբռնի այն ժամանակ, որ իդէալական այն իդ-ձերը, որ ինքն իզուր ջանք է թափել իրականաց-նել իր եկեղեցու միջ՝ կարող են իրականա-նալ միմիայն մեր շարքերում և միմիայն մեզնով: որ մենք աւելի վսեմ գործ կտանք, քան կրօնի դատարկ ծիսակատարութիւնը, կրօնի, որ մինչև հիմա, բոլոր այլ կրօնների նման, մարդկութեան իսկական պրօգրէսսին խոչընդոտ է հանդիսացնել: Դուք, տէր-հայր, ձեր սեփական խոստովանքին նայած՝ նիւթապէս աւելի վառթար կացու-թեան մէջ էք, քան ամեն տան սպասաւոր կամ սպասաւորուհի, և վարում էք ամենաթշուառ պրօլետարի կեանք. մինչդեռ եպիսկոպոսոսներն ապրում են որպէս բարօններ և օգտուում արդիւնք-ներով ու մեծարանքներով: Եթէ, ինչպէս դուք էք ասում, քրիստոնէութիւնը ձգտում է միևնոյն նպա-տակներին, ինչ սօցիալիզմը՝ ապա միանգամայն անհասկանալի է, թէ ինչպէս է նա կարողանում

հովանի լինել դասակարգային խտրութիւնների ու անհաւասարութեան այդ սխտէմին և պաշտպա-նել նրան իբրև «Աստու սահմանած հիմնադրու-թիւն»: Կարո՞ղ է արդեօք այդպիսի կրօնը մեր յարգանքներն ու յորդորները վայելել: Կամ երևի դուք կարծում էք, թէ մենք պէտք է սպասենք ընդհանուր բարօրութեանը և մարդկութեան եր-ջանկութեանը, մինչև որ կրօնը կտայ մեզ, կրօ-նը, որ տասն և ինն դար է արդէն, ինչ գոյու-թիւն ունի և մինչև այսօր անկարող է եղել գո-նէ իրեն ծառայող բահանաներին հէնց իրեն սկզբ-բունքները ներշնչել: Այդ, գէպքում մենք ստիպ-ւած կլինէինք նորէն ամբողջ դարեր սպասել, մինչդեռ մարդկային կեանքը շատ կարճատև է: Ոչ. և ոչ: Որքան էլ դուք աշխատէք տարբերու-թիւն որոնել եկեղեցու և նրա «առանձին» ծա-ռայողների մէջ՝ ձեզ այդ չի յաջողի և ոչ էլ այդ հնարաւոր է: Այն ինչ դուք աշխատում էք ցոյց տալ իբրև բացառութիւն՝ սկզբունք և օ-րէնք է, իսկ ձեր օրէնքը մի բացառութիւն է և դուք գիտէք, որ բացառութիւնը երբէք չի խեղ-տում օրէնքը:

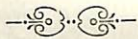
Ուստի և ես չեմ կարող համաձայնել ձեր կարծիքի հետ, որպէս թէ քրիստոնէութիւնը ձգտում է միևնոյն նպատակներին, ինչ որ սօ-ցիալիզմը: Քրիստոնէութիւնը և սօցիալիզմը թըշ-նամի են իրար, ինչպէս կրակը և ջուրը: Այս-պէս կոչւած բարի սերմը քրիստոնէութեան մէջ,

որ, սակայն, ես չեմ գտնում 'հրանում' չի պատ-
կանում բացառապէս քրիստոնէութեանը, այլ՝
ընդհանուր մարդկութեանը. իսկ նրա ամբողջ
էութիւնը կայանում է—բազմաթիւ ուսուցմունք-
ների ու դաւանանքների մէջ, որոնք թշնամի են
մարդկութեանը: Թողնում եմ, որ ինքներդ ձեր
տեսական դոգմաների հակասութիւնները հա-
մաձայնեցնէք գործնականի հետ:

«Գերմանական ըէյխտագի և լանդտագ-
ների պարլամենտական գործունէութիւնը
և սօցիալ-դեմոկրատիան» գրքոյկի հեղինակը:

Լայպցիգ.

փետրւար. 1874 թ.

Յովհաննէս Գաւթեանի հրատարակութեամբ լոյս
եկն ԵՏԵԼ՝

1. Մ. Գօրկիյ, Մակար Չուգրա, Թարգմ.
Մ. Բարբեան 10 Կ.
2. Մ. Բարբեան, Բանաստեղծութիւններ. 20 Կ.
3. Լ. Անդրէէ, Անդունդը, Թարգմ. Մ. Բա-
րբեան 10 Կ.
4. В. Папазянъ, Луръ-да Луръ. Нагой Дер-
вишъ, Թարգմ. հայերէնից Վ. և Մ. Բա-
րբեաններ 12 Կ.
5. Մօլլասան, Մի կեանք, Թարգմ. Մ. Տէր-
Անանեան 1 ր. —
6. А. Агаронянъ, Разказы: Кусочекъ хлѣб-
ца, Пѣтухъ, Թարգմ. հայերէնից Վ.
Բարբեան 10 Կ.
7. Ա. Աննենսկայա, Հանրապետութիւն
Թարգմ. Մ. Տէր-Անանեան 5 Կ.
8. Ա. Բերեյ, «Քրիստոնէութիւնը և սոցի-
ալիզմը» Թարգմ. Մ. Տէր-Անանեան 10 Կ.

Դիմել՝ հրատարակչին—Армянскъ (Таврической
губерн.) Ивану Давидову և Կովկասի յայտնի գրավա-
ճառներին:

« Ազգային գրադարան

NL0210214

